

Леонід Лейдерман

Рівчик*

Він виріс на Пересипу, і там його звали Рівчиком. «Рівчик!» – звали його пограти у футбол. «Зараз!» – відповідав він і миттю вилітав у двір. «Рівчик! – звала його мама. – Обідати!» «Зараз!» – відповідав він, але «зараз» не завжди виходило, і тоді він уже знав, що обіду не отримає, – мама була тверда. А сестрички, яких навкруги ніхто не ображав, бо то Рівчикові сестрички, вони проти мами не могли піти, і Рівчик так і ходив голодний аж до самої вечері.

Пересип – це перегородка між морем і лиманом. Пересип упирається в порт. Коли Рівчик виріс, він пішов працювати в порт – вантажником. А що? Хороша робота. Платили непогано, і ще з роботи можна було чогось додому принести. А то й заробити пару копійок.

У тридцятому році йому виповнилося двадцять, і він був не тільки кремезний та ладний, а й міг запросити дівчину на танець, і наче симпатично в нього виходило. Частіше за інших він запрошував танцювати Женю – Шендлю з Ярмаркової площі. Він знав, де вона живе, – проводжав додому з танцмайданчика біля Пересипського мосту. Його сестрички вже готові були до того, що вони з Женею порідняться, бо Рівчик більше ні на кого не дивився. Та й Женя начебто була не проти.

Начебто. Саме так, що начебто. З'явився якийсь незнайомий хлопець, не пересипський і не міський, звідкись зі сторони, і вона з ним закурила і поїхала кудись. Поїхала та й поїхала.

* Оповідання з нової збірки «Кохана вижде...».

Але так виходило, що у старшої сестри Рівчика вже двоє дітей, а він і не одружений навіть. І коли підійшла війна, він так неодруженим на війну й пішов. І була в нього проти інших, хто йшов разом із ним, важлива перевага – якщо щось трапиться, то плакати будуть не дружина і діти, а тільки сестри та племінниці, яких, треба сказати, він ніжно любив.

Усю війну Рівчик провів за кермом вантажівки. Це мала бути легендарна полуторка чи не менш легендарний ЗІС-5, тому що на «студебекерах» йому навряд чи довелося поїздити. Судячи з медалей Рівчика, а медалі в нього були «За оборону Кавказу», а потім «За оборону Заполяр'я», – їздити йому довелося виключно вітчизняними дорогами та на вітчизняних автомобілях. Тому що на Кавказі зрозуміло чому, а в Заполяр'ї кордон Радянського Союзу противник так і не перетнув, тож і на територію супротивника заїжджати Рівчику на «студебекерах» не довелося. Це була єдина ділянка західного кордону, де ворог не пройшов.

Про військову шоферську службу Рівчика мало що відомо. Чули особисто від нього, як одного разу на Кавказі він перевозив упакований голландський сир у супроводі якогось лейтенанта. Навряд чи лейтенант служив в інтендантській частині, оскільки був так само голодний, як і червоноармієць Рівчик. Але на відміну від Рівчика лейтенант був не за кермом і в якийсь момент вирішив перебраться з кабіни до кузова. Рівчик не відразу зрозумів, що причиною цього був той самий сир, який вони везли. Лейтенант, напевно, чудово розумів, що сир, по-перше, потрібно довести цілим і неушкодженим, і, по-друге, якщо вже цю цілісність порушувати, то добре було б запропонувати й шоферу в цьому взяти участь, але...

Рівчик міг би й не дізнатися нічого, якби лейтенант не перестарався. З голодухи він не встиг подумати про своєрідний вплив твердих сирів на процеси травлення в організмі. І в якийсь момент, перебуваючи вже поруч із Рівчиком у кабіні, мусив він зізнатися, що почувасться вкрай болісно, і край цей наближається катастрофічно швидко. На щастя невдачливого експедитора ще швидше Рівчик збагнув, що шукати порятунок треба у клізмі. Побачивши селище, звернули зі шляху, зупинилися, порозумілися, знайшли, що треба, Рівчик особисто здійснив екекуцію, і – поїхали далі з цілком одужалим лейтенантом.

Звісно, возив Рівчик не лише сир, а й хліб, і набої зі снарядами, і бочки з пальним, і поранених возив, і під обстріли й бомбардування потрапляв – без цього війни не буває, але – розповів тільки про сир. Однак коли при ньому заводили пісню, в якій «ми вели машини, об'їжджаючи міни», він начебто завмирав у задумливій усмішці.

З війни Рівчик повернувся не тільки живим, а й неушкодженим. Наскочив несподівано з фанерною валізою – напевно, з гостинцями, але точно не з трофейними. Старша сестра з однією донькою мешкала тоді в Одесі, в Лузанівці, друга донька сестри – у Полтаві з чоловіком, який втратив у війні ногу. Молодша сестра Рівчика теж була в Одесі на Пересипу, на своїй «Тряпичці» – ганчірковій фабриці. Прибиральницею в цеху. Жила тут же, у гуртожитку.

А Рівчик пішов шукати роботу шофера на вантажівку. І знайшов.

Але не тільки вподобану роботу знайшов собі в Одесі Рівчик. Одного разу зустрів він своє довоєнне кохання – Женю, ту саму, що – лопни, та тримай фасон! – після танців на підборах «від Моста до Бойні» – легко! І де тепер ця весела довоєнна Одеса... У спогадах тільки...

Женя в Одесі після евакуації з трьома дітьми. Чоловік загинув. Своєї квартири тут у неї й до війни не було, тож повернутися повернулися, тільки де жити? Приткнулися у родичів, потім майже випадково оселилися в підвалі, там і живуть. А що Рівчик? А Рівчик як був один, так один і залишився. Живе в сестри, як і до війни. От шофером став...

А потім Рівчик переїхав до Жені у підвал на Успенській. Переїжджати було, мабуть, нескладно, якщо для перевезення речей йому вистачило тієї самої фанерної валізи. Ось так вони з Женею поєднали свої життя знову через багато років. Начебто дочекався Рівчик... І заодно відразу став батьком трьох дітей.

Діти були дівчатка. Молодша дуже швидко стала називати його татом і була з ним на «ти». Середня з ним була на «ви» та звала його, як мама, – Рівчиком. Він проти «ви» не заперечував, був із нею в дружбі та навіть іноді брав із собою в недалекі відрядження. Вдома він їй – прикидався! – голосно скаржився: «Мамо моя, здається, гасом пахне!» – і підсовував свіжоприготований

хрін. Так було неодноразово, і щоразу вона довірливо і вдумливо внюхувалася в цей хрін, відчайдушно чхала зі сльозами на очах, потім казала: «Ну Рівчик!» – і – нехай вже! – прощала йому.

Складніше було зі старшою. Він її розумів – вона пам'ятала батька і тому трималася від Рівчика на відстані. Женя переживала й не знала, як поводитися. А він знав. Знав, що не можна «тиснути на психіку». Що потрібно терпляче чекати. Прийде час – і все стане на своє місце: або вороги, або друзі. Він мав рацію – вони стали друзями, але потім.

Багато чого було потім. Багато чого.

По-перше, була робота. Все своє повоєнне життя Рівчик працював за баранкою, тобто за кермом. Працював на вантажівках – на відкритих, на фургонах. Досягнувши пенсійного віку, Рівчик з роботи не пішов. Саме тоді директор автобази запропонував йому пересісти на легкову машину: на легковій легше. Він погодився, але більше ніж на пару місяців його не вистачило – він попросився назад.

У ті роки, коли водій порушував правила, автоінспекція в його технічному талоні робила прокол. Так от, у талоні Рівчика за всі роки його роботи не було жодного проколу. Бачили ви таких шоферів? Може, вони і є, тільки не багато. Акуратно їздив. Не порушував. І нікуди при тому не спізнювався.

Рівчик у своїх автобазах – а їх було за всю його роботу зо дві три – був начебто рядовий водій. Він ніколи не був ні над ким начальником – бригадиром чи ще ким-небудь. Він був у партії – під час війни вступив, як багато хто, у тоді ще ВКП(б), але ніколи не вибирався в секретарі. А ось іноді приходили до нього додому з його роботи – поспілкуватися, і видно було, що його якимось виділяють. Поважають. А «шоферня», як їх часто називали, аби за що поважати не стане.

Так от, по-перше, була робота. По-друге, була сім'я. Женя, діти. Три дівчинки, які росли та – вирости. Вийшла заміж і з чоловіком поїхала за призначенням середня донька. А старша заміж ще не вийшла. І це неправильно. Першою має вийти старша... І є ще молодша, якій ось-ось теж заміж буде пора. А в сім'ї чоловік – один він. І за все відповідає. Це «по-друге». А є ще й «по-третє», у нього є ще одна сім'я – дві сестри. У старшої Рівчикової сестри

вже онуки. У молодшої Рівчикової сестри чоловіка немає і не буде ніколи: вона на кшталт Христової нареченої, тільки не в монастирі, а на ганчірковій фабриці. І ось за них за всіх відповідальний теж один він, Рівчик.

Такі були у Рівчика іпостасі: працівник – раз, чоловік і батько – два, а ще єдиний брат.

У кожної людини з чого складається життя? З маленьких і великих проблем. І у Рівчика їх було теж цілком достатньо. Ну і перша проблема – це житло.

Підвал, який у далекому сорок четвертому припав до вподоби Жені, був не з найгірших. Сухий і теплий. Дві великі кімнати, одна з вікнами на вулицю, друга з вікном у двір, плита з грубою. Тільки ось вікно закінчується там, де починається асфальт, тож дівчатка своїх подружок впізнавали не за блузками та зачісками, а за ніжками та босоніжками, бо обличчя не було видно. Це означає, що підвал був темний, і в молодшої вже починалися проблеми із зором. Ну і головне – у дівчаток були вже не тільки подружки, а й залицяльники, тобто завтра тут буде тісно...

З підвалу треба було якось вибиратися. Але як? Відповіді на це запитання не було ні в кого. Багато хто мріяв хоч про підвал, тим паче сухий.

Як людина одружена Рівчик пішов у профспілковий комітет ставати на квартирний облік. Звісно, це довга пісня, але все-таки надія.

Одружений-то одружений, тільки потрібно для початку свідоцтво про шлюб показати. А свідоцтва немає, і Женя, виявляється, не може йти у загс. Ось тобі раз!

А в Жені чоловік загинув? – А вона не знає. – Як це не знає? – А ось так. Думає, що загинув, але точно не знає. – А що, зник безвісти? – Саме так, що зник. – Так треба запит зробити, може, щось скажуть. – Ні, нічого ніхто не скаже, та й страшно запити робити. Тому що пропав він не у війну, і навіть не у Фінську кампанію, а пропав у тридцять сьомому, і відтоді жодної про нього звістки. Пропав безвісти. Вона думає, що загинув, а питати небезпечно, бо вона і діти одразу проявляться як дружина і діти ворога народу. А для дружин, кажуть, є спецтабір, а для дітей спецдитбудинок.

Рівчик пам'ятав її чоловіка – ще б пак не пам'ятати! Зросту начебто такого ж, як і він, але здавався вищим. Культурний. З Женею ввічливий. І що ж сталося?

А хто ж знає, що сталося? Він був за професією будівельник, тоді працював начальником комбінату зі збірних будиночків – для військових на Далекому Сході, у маршала Блюхера. Заарештували і його, і головного бухгалтера. Потім сказали, що вони вороги народу.

Селище було маленьке, всі одне одного знали. Знали-то знали, а виходить, не все знали. Що ці двоє – вороги, ніхто ж не знав! А ось – виявилось.

Тільки не всі повірили.

Тамтешня міліція тримала арештантів у своєму напівпідвалі. Передачі для чоловіка приймали, а побачень не давали – не дозволяється. Одного разу підійшов до неї міліціонер (вона його знала, він приходив якимось із чоловіком до них додому) і велів прийти ввечері. Вона прийшла. Він повів її за міліцейську цю будову, підвів до прямику, куди виходила решітка арештантської камери, і неголосно сказав у вікно:

– Ми прийшли.

І відійшов убік.

Так вона побачила чоловіка. Тоді він сказав їй: «Женечко! Забирай дітей та їдь звідси. Що зі мною буде, не знаю. Мене не шукай. Якщо виберуся, я тебе знайду сам. Їдь!». І вже стояв поруч із нею цей знайомий міліціонер, треба було йти.

Він сказав «Забирай дітей». Дітей – старшу і другу, яка народилася тільки-но, за два місяці до його арешту, – вона зібрала і поїхала. Спочатку в Хабаровськ, до брата, а звідти додому, в Одесу. Більше вона чоловіка не бачила.

Надії на те, що він живий, у неї давно не було. Але їй ніхто не повідомив, що він помер. Тому вона вважала себе заміжньою, у неї було свідоцтво про шлюб... Вона не могла знов узяти шлюб.

Навряд чи Рівчик на цю тему багато говорив. Головне було – жалість до неї, велика жалість.

Рівчика поставили на квартирний облік як самотнього. Працював він тоді в системі споживчої кооперації. «Облспоживспіл-

ка» – так, здається, мала називатися ця розгалужена і досить потужна система. Яка могла навіть будувати для своїх співробітників житло.

І настав день, коли на розі вулиць Старопортофранківської (тоді Комсомольської) та Пантелеймонівської (тоді Чижикова) виріс будинок, у якому Рівчику належала квартира. Будинок був, за тодішніми одеськими мірками, дуже гарний, зі зручним плануванням і високими стелями, «сталінський», як швидко прозвали такі будинки. Рівчику як несімейній людині виділили кімнату у двокімнатній квартирі. При цьому кімнату, яка більше, дали на двох осіб – начальниці економічної служби, в якій була донька. А Рівчику на одного дісталася менша кімната.

До речі, тоді у зв'язку з нестачею житла спостерігалася така, можна сказати, дискримінація за статевою ознакою. Причому дискримінація була однаковою стосовно будь-якої статі. Коли батьків у сім'ї був повний комплект, тоді питань не було. А от якщо сім'я неповна, це питання виникало обов'язково. Тобто якби в економістки був дорослий син, їй би дали всю квартиру, а Рівчик, можливо, ще б почекав. Але в неї була донька. Велика вже, але донька. Тобто дитина однієї з нею статі. І мамі тому мали надати тільки одну кімнату. Одну. Ось така дискримінація.

В одержаній квартирі кімнати були суміжні, тобто одна, менша, та, що для Рівчика, була прохідна. І виходило, що це не комунальна квартира зі спільною кухнею, а якийсь півторасімейний гуртожиток. Хоча теоретично міг виникнути й інший варіант. Економістка та Рівчик були люди одного покоління, давно знали одне одного по роботі й перебували в досить шанобливих стосунках. Чому б їм, опинившись (ненавмисно!) у такому близькому сусідстві, не використати ситуацію для створення нарешті нормальної сім'ї? Адже і він, і вона вільні люди! Теоретично міг склестися такий варіант.

Але це теоретично. А практично Рівчик був не вільний. І тому меншу свою кімнату ще зменшив, зате зробив її геть окремою. І привів свою незаконну дружину в першу в його житті власну квартиру. Нехай комунальну, нехай укорочену, але свою. А в підвалі залишилися дорослі діти.

(Про теоретично можливий поворот сімейної долі Рівчика можна б і не казати, але згадано про нього не випадково. Женя і сусідка-економістка багато років прожили в одній квартирі та чудово вели своє комунальне господарство, але... Обізнані люди стверджують, буцімто Женя ніколи не забувала, що поруч із нею живе вільна жінка.)

Друзі дитинства Рівчика були друзями й Жені теж. Про сестер і казати годі. Тож коли Рівчик і Женя знов опинилися разом, то і друзі, і сестри були цьому щиро раді. І в це треба повірити, бо і друзі, і сестри в гості приходили не стільки до Рівчика, скільки до Жені, завжди дружньої та завжди гостинної.

Коли жили в підвалі, викупатися вдома було абсолютно не-реально. Щоб просто вмитися, під відливом (або раковиною, мийкою) стояло звичайне відро, яке по наповненню виносили нагору, у дворовий туалет. Тому митися ходили до лазні. У неділю рано-вранці за Рівчиком заходив його старий товариш Левін, якого сам Рівчик називав Левчиком. (Женя, а за нею і діти, називали його за прізвищем – Левін.) Після лазні Рівчик із Левіним поверталися додому, щоб разом поспідати. Женя, готуючись накривати на стіл, ставила важливе для неї запитання – чи будуть вони пити чай. На що Левін здивовано підкидав брови: «Чай п'ють китайці!» – і діставав із внутрішньої кишені піджака четвєртинку (четушку, чекушку) «Московської».

Коли Рівчик переїхав у «сталінський» будинок з усіма зручностями, відвідини лазні відійшли у минуле, і Левін уже не так часто з'являвся зі своєю чекушкою. Зате зачастив у дім інший старий приятель Рівчика – Петя Думчев, який, на противагу Левіну, випивав дуже рідко, потроху і виключно після умовлянь. Петя, а для когось дядько Петя, був, на відміну від своїх друзів, людиною релігійною, із сім'ї баптистів (в Одесі казали – штунда), за професією столяр. Якщо тєслі багато часу проводять на свіжому повітрі, то столяри працюють у закритих майстернях, обличчя їхні часто худі та бліді. Петя Думчев був чоловік огрядний, з обличчям, щоправда, світлим, без засмаги, і дуже мило гаркавив. Ім'я Жені не викликало в нього проблем, але й ім'я Рівчика його не бентежило, навпа-

ки, він, здавалося, із задоволенням, треба не треба, вимовляв ім'я свого давнього товариша.

А зачастив Петя Думчев тому, що і для нього святом було, що Рівчик отримав нарешті квартиру. І свято це Петя вирішив відзначити – зробити для Рівчика з Женечкою потрібну для дому річ. Її він зробить сам і з урахуванням натуральних розмірів кімнати. І зробив. Шафа платтяна з дзеркалом, з ручним різьбленням на дверцятах білизняного відділення, а над різьбленням віконце таке набірне, на зразок вітража, тільки скло товсте, ограноване і некольорове. Коротко кажучи, подарунок на новосілля. Природно, вручення розтягнуте у часі.

А час квартирної епопеї, між іншим, протікав-тягнувся-розтягувався на тлі конкретних історичних подій, які від Рівчика, може, й не залежали, але впливати на нього неминуче мали.

У п'ятдесят третьому році помер вождь і вчитель радянського народу товариш Сталін. У так званих ВТТ, виправно-трудових таборах, політичні в'язні з цього приводу висловлювали велику радість і плакали деякі надії на перемогу справедливості. Однак за межами таборів пересічні громадяни були в глибокій жалобі й відчували тривогу, яку зазвичай відчувають люди, що втратили батька чи вчителя. А вже за три роки, у п'ятдесят шостому, і ті, що в таборах, і ті, що за межами, почули, що батько і вчитель зовсім не був добрим батьком і добрим учителем.

Доповідь на цю тему товариша Хрущова, вірного лєнінця, але, виходить, не дуже вірного сталінця, читали вголос на закритих партійних зборах, на яких, звісно, був присутній і Рівчик. І хоча збори були закриті, тобто ніби секретні, Рівчик, повернувшись із роботи, одразу Жені про них розповів. Бо начебто з'явилася можливість, не побоюючись наслідків, поставити все ж таки запитання: а що, був чоловік Жені ворогом народу чи, може, не був? І що з ним відбувалося після того, як його заарештували? Де він? І знову в Рівчика турбота – як Жені все це пережити.

У Жені рідня велика. Ось, наприклад, чоловік племінниці, інженер на заводі. Нехай напише куди треба.

Поспілкувалася Женя з чоловіком племінниці, розповіла – коли, де... Пішов лист летючий.

І прийшла відповідь. Не відразу, але прийшла. Що ніякий Женін чоловік не ворог народу, що за відсутністю складу злочину він повністю реабілітований, тобто виправданий. Щоправда, по-смертно. І що дата смерті – тридцять восьмий рік, місяць, день... А йшов уже тисяча дев'ятсот п'ятдесят восьмий. Двадцять років минуло.

Сумна історія. Людина загинула. Дружина стільки років боялася сказати, що її чоловіка заарештовано. Доньки пишуть в анкетах, що батько загинув на фронті чи пропав безвісти, бо якщо скажеш правду, не візьмуть ані до інституту (а старша вступила до інституту на заочний), ані до технікуму (до технікуму пішла середня). А виявляється, ніяка це не правда – ніякий він не ворог народу.

А старша донька, яка батька пам'ятала, ніколи й не вірила, що він ворог народу. Навіть коли не могла ще розуміти ці слова. Вона тоді чула, як казали, що він поганий, але ж він не міг бути поганий...

Рівчик, як уже було сказано, у своїй великій родині був головний відповідач. У тому сенсі, що якщо щось трапилось, то відповісти, що робити, мав Рівчик. Коли Женіна старша донька вступила до свого заочного інституту, знадобилася довідка, що вона десь працює. А де вона працює? Ніде не працює, щойно школу закінчила. І що Рівчик? Довідка-то потрібна... Пішов до своєї старшої сестрички, виховательки в дитячих яслах. Та пішла до завідувачки, переговорила і – з її згоди – запропонувала дорогій своїй родичці, Женіній доньці, працювати разом. А родичка тут же й погодилася – головне, щоб учитися можна було.

Чого тільки не було в цій великій родині Рівчика! У Жені молодша донька пішла заміж, а притиратися треба не тільки до чоловіка, а ще й до свекрухи... Якось Рівчик із роботи приїхав, а Женя в лікарні – там старшу щойно відкачали: хотіла накласти на себе руки. Життя в Жені – воно ж не просте. Тому поруч завжди має бути Рівчик.

А в старшої сестри Рівчика? Та донька, що в Полтаві, – актриса в театрі, чоловік на радіо працює. У них дві доньки, одна вже на прокурорській посаді, а друга... Друга хіпує. Пам'ятаєте таке слово – хіпі? Нові часи, свобода думок, пріоритет високих ціннос-

тей, нехтування зручностями побуту, свобода від батьківської філософії життя, свобода у стосунках статей, свобода, свобода... Пішла з дому. Куди? З ким? Як надовго?.. Ще одна племінниця тут, в Одесі. Чудові діти, донька музикантка, син чудовий фотограф, а чоловік... Гарний хлопець, веселун, заробітчанин. З'їздив до Києва у відрядження, і – відрядження, відрядження, а від відряджень дитинка народилася. Пішов у нову сім'ю. А племінниця подалася аж до Якутська – на заробітки та якомога далі від дому, де стіни не допомагають... І поруч зі своєю ріднею знову-таки Рівчик. Який не чарівник, щоб зцілити, але підтримає, поспівчуває, підбадьорить. І допоможе грошима, якщо потрібно. А допомагати грошима, як показує життя, потрібно часто.

Чого тільки не було у великій родині Рівчика! Для всіх був він рідною людиною, і для Жені, можливо, ріднішою, ніж для будь-кого іншого, бо дружина... Але ні, не дружина. А співмешканка!

Відомо, що дорослі по-різному ставляться до цивільного шлюбу. У сенсі – без реєстрації. А от діти мають однаково до нього ставитися. Особливо коли це стосується їхніх власних батьків. Тобто діти ставляться до цивільного шлюбу однаково негативно. Тому що у них, у дітей, усе має бути, як у всіх, – і тато, і мама, і щоб за законом. А якщо в дітей батько не рідний, та ще й із мамою не розписаний, то як же це?

У Жені є причина не поспішати розписуватися з Рівчиком. Виявляється, держава вирішила ніби попросити вибачення перед тими неправильно репресованими, хто залишився живий. А також ніби попросити вибачення і перед родичами тих, хто в живих не залишився. Держава дозволила поставити їх усіх у чергу на отримання квартири.

Щодо дружин колишніх ворогів народу, то тут зверталася особливо увага на моральний бік подружніх стосунків. Тобто чому колишні вороги народу називалися ворогами? Тому що вони спочатку були з народом, а потім його зрадили. І за це були покарані. Щоправда, помилково. А якщо дружина колишнього ворога народу вийшла заміж за іншого чоловіка? Хіба це не зрада? І хіба не треба за це покарати? А якщо не покарати, то вже, в усякому разі, не нагороджувати же житлом! Тому жінки, які вступили в другий шлюб, виявлялися вже не дружинами колишніх ворогів

народу, а колишніми дружинами колишніх ворогів народу, а колишнім дружинам житло нема за що давати. Треба було зберігати вірність! Навіть мертвим. Ось так.

Звичайно, завжди були та завжди будуть жінки, вірні пам'яті чоловіків, які пішли з життя. Завжди були та завжди будуть. І, окрім того, завжди були й завжди будуть жінки, які не зможуть знов узяти шлюб через те тільки, що діти, егоїстичні діти, не можуть трепетним своїм серденьком сприйняти заміну улюбленого їхнього тата на якогось не-тата. Не випадково ж старша Женіна донька довше за своїх молодших сестер звикала до Рівчика.

Але хто кине камінь у Женю? Чекала. Сподівалася. Уже знала від людей, що сподіватися нема на що і що навіть пропонують зректися чоловіка й оформити розлучення. Так ні ж, не пішла в таку відмову. Могла для своєї безпеки – і для безпеки дітей теж – повернути собі хоча б дівоче прізвище і дітям його дати. Так і цього не зробила, так і жили всі з прізвищем ворога народу... Я їй не адвокат. Але хто кине в неї камінь?..

Так от, обізнані люди пояснили Жені, що ті, хто мешкає у підвалі, вважаються як нужденні й мають право на отримання житла. І тоді Женя вирішила приховати від держави своє фактичне заміжжя і в такий ось обманний спосіб отримати житло для дітей. І тому знову утрималася від розпису в загі.

Потім була довга-довга історія ходіння по кабінетах. Діти-то вже вирости. І вже зі своїми сім'ями. А як можна давати житло чоловікам дочок і дітям дітей? На них, на цих ворогів народу, не напасешся. Пропонували Жені одну кімнату, на неї, а діти, мовляв, дорослі, нехай за місцем роботи й клопочуться. І справа йшла по колу. Допоки не вирішили надати житло на стільки осіб, скільки їх було в сім'ї помертворо реабілітованого на той момент, коли його, ще живого, заарештовували. Тобто на чотирьох, рахуючи Женю з двома дівчатками і його самого.

Ось так, спільними зусиллями мертвих і живих, отримали вони дві кімнати в комуні на вулиці, яка Перекопської перемоги, а тепер знову Градоначальницька. На сімейній раді вирішили тоді, що разом із Женею пропишуться там молодша донька з дитиною та ще старша донька. У підвалі вирішили залишити серед-

ню – завод, на якому вона працювала, будував житло, тобто була надія, що дадуть там.

Рівчик у сімейній раді участь брав, але, за звичаєм, мовчки. І тому, що взагалі був небагатослівний, а ще з делікатності – не міг Рівчик не думати про людину, яка колись була його суперником, потім згинула у вирі життя, а тепер посилає з небуття сигнал допомоги... Делікатні питання Рівчик вважав за краще проговорювати з Женею окремо, не в присутності дочок.

Діти. Потім онуки. Женіни. А ще старшої сестри. Онуків приносять, коли приходять у гості. Роздягають і підсаджують на диван, де відпочиває чи лежачи дивиться телевизор Рівчик. І тоді – все! Більше для нього ніхто не існує! Онуки й онучки з однаковою ретельністю повзають по Рівчикові й ґрунтовно обстежують його ніс і вуха, і лоскотні ніжні пальці.

Коли обживалася квартира на Градоначальницькій, Рівчик привіз туди холодильник, який був не новий, але надійний. І зручний для комунальної кухні через не дуже великі габарити. Але ваги чималої, і тягти його доведеться на третій поверх, і поверхи високі. А тут Рівчик (йому вже під шістьдесят, і волосся хоч густою щіткою, але зовсім сиве) відмовляється від допомоги – одному, мовляв, зручніше. І що? Виставляє на край кузова холодильник, підставляє під нього свою начебто вутлу спину і – ось уже неквапливо ступає мармуровими сходами вгору, вгору без перепочинку. Це ще портова закваска. Плюс усе життя у «спортивній» формі...

Людина на грубій роботі – на вантажівці, де ти не тільки шофер, а й вантажник, груба робота для грубих рук, на яких ніжні лоскотні пальці...

Рівчик працював спочатку у «Вторсировині», а потім у кооперації, де треба було возити з районів усілякі різні продукти. Останнім часом в область він майже не виїжджав і мав справу переважно з м'ясокомбінатом.

Раніше, бувало, привозив раків, і вони розповзалися по квартирі, їх розшукували та влаштовували у велику миску з водою. Телефону не було, але якось дізнавалися, приходили «на раків». І сусіди завжди на місці. Тож бенкет горою.

А тут призвичаївся сам робити купати. Мабуть, отримав усі інструкції – які кишечки заготовити і як мити, яку начинку як підготувати, за якою технологією приготувати – наука! Зазвичай усе Женя готує, а ось купати – вибачте, тільки сам.

З роботи прийде, вмиється, приляже відпочити, поки Женя на стіл накріє. А перед вечерею стопочку вип'є. А якщо хтось іще з чоловіків за столом, то сам не розливає, а коли наливають йому – мовчить, не зупиняє, доки стопка вже ось-ось переповниться. А тоді з удаваним жахом вигукує: «Досить, досить!». Така гра. Прикидається п'яницею, який прикидається непитущим... Після вечері знову приляже – телевизор дивитися. Але майже одразу засинає – втомився.

А що додому привіз – це і для дітей. Це не подарунок, це ніби харчове забезпечення. Вони всі в нього на харчовому забезпеченні.

А подарунки – це коли з нагоди дня народження чи з нагоди Нового року Рівчик списує борги. Борги майже завжди є, бо грошей-то зазвичай не вистачає. Ну можна, звісно, позичити п'ятірку в сусідки-пенсіонерки (у пенсіонерок гроші завжди є). А от коли щось серйозне купити – там п'ятіркою не обійдешся. Тоді замість того, щоб до чужих іти, то краще до мами. Мама з Рівчиком поговорить і позичить.

А коли свято підійде, то підійде Рівчик, привітає тихо і так само тихо шепне Жені: скажи, мовляв, що борг можна не віддавати, подарунок. Звісно, ніхто не зловживав, намагалися віддавати швидко. Але якщо раптом не встигали...

І стукнуло Рівчику сімдесят років. Чому кажуть – стукнуло? Навпевно, підкреслюють, що несподівано це. Наче раптом, наче стукнуло. Невідомо, як поставився він до того, що йому не двадцять і не п'ятдесят, але факт, що вирішено було цей ювілей відсвяткувати. І не у вузькому колі, як зазвичай, а запросити товаришів, і по роботі теж, і начальство. А оскільки додому багато не накличеш... І оскільки до ресторану, навіть не до найшикарнішого, якось теж не до лиця, не по чину нібито – то домовилися зі сватами, в яких трикімнатна на Великій Арнаутській.

І були привітання та промови, і говорив директор компліментні слова, і були тости, і Рівчик, коли йому наливали, хоч

і не вигукував жартівливо: «Досить, досить!» – але намагався не пити багато, а їв, як завжди, як пташка. Тільки дивився й усміхався.

І стояли три Женіних доньки на кухні, і ковзали безшумно до кімнат і назад, і міняли тарілки, і мили вазочки, і знову виставляли на стіл тарелі з різною домашньою смакотою. Три Рівчикові доньки.

Коли-не-коли Рівчику давали путівку в санаторій. Якщо він був у Карпатах, то привозив лакованих різьблених орлів. У кожної з дочок стояв удома гірський гордець, а то й два. Женя теж їздила – у Хмільник, але частіше на Куяльник. (Куяльник для пересипських якийсь рідний, навіть якщо вони вже й не на Пересипу живуть.) Тільки ніколи Рівчик із Женею не відпочивали разом. Цілком можливо, що причиною було правило, скажімо так, міцної радянської сім'ї. Тобто оселитися удвох в одній палаті санаторію можна було тільки за наявності в паспорті штампа про законний шлюб. А у Рівчика з Женею не було такого штампика. Поки нарешті не розписалися. Розписалися вони тихо, без свідків, та й без особливого розголошу теж. Близьким, звісно, сказали.

А одного разу вирішив хтось із дівчаток влаштувати їм не те щоб пам'ятну подорож, а просто щоб разом кудись вибралися. І славився тоді в Одесі профілакторій заводу «Будгідравлика». Такий вимахали для себе санаторій – усім на заздирість! Зате якщо ти зі сторони, то туди просто так не потрапиш. Однак поговорили, попригадували та знайшли на «Будгідравлиці» родича – Женіного племінника. А це вже не зі сторони, це вже чисто свої. І ось вам, будь ласка, дві путівки на Французький бульвар та в оксамитовий сезон. На здоров'я й у задоволення! Оформляйте санаторні карти – і в добрий час!

Вже невідомо, які були у Рівчика санаторні карти раніше, тільки зараз під час оформлення раптом виявилось, що не до санаторію йому треба, а до лікарні...

Обстеження показало лейкоцитоз. Що це таке, знають фахівці, а для непосвячених було сказано, що це хвороба крові. Не лейкемія, звісно, яка після опромінення, але теж недобре.

Було зафіксовано величезну кількість якихось одиниць, і потрібно було терміново ці показники збивати. Вперше звернули увагу, що Рівчик має хворобливий вигляд і що неодноразово скаржився на слабкість.

І пішли нервові дні. Рівчик наважився звільнитися нарешті зі своєї роботи. Чоловік племінниці, той самий інженер, що колись складав лист до Москви, подарував йому, щоб не нудьгував на пенсії, чудовий спінінг – на риболовлю ходити. Але Рівчику стало куди ходити й без риболовлі: аналізи, ліки, знову аналізи... Дівчата, хто коли вільний, тримали зв'язок із лікарем, діставали ліки, разом із Женею стежили за дотриманням режиму. Дієта, візити до лікаря – одним словом, Рівчику було чим зайнятися. Але це вдень. А про що були думки Рівчика ночами, цього ніхто не скаже. Женя, щоправда, не приховувала, що з жахом думає про найстрашніше. Виду, звісно, ніхто не подавав, але думки були дуже тривожні.

І одного разу була у дівчаток розмова, що мама, мовляв, теж уже не молоденька, що вибивається з сил. І що їздити мамі допомагати й водночас встигати справлятися зі своїм домом – теж непросто. Але все це можна пережити, була б упевненість, що все скінчиться одужанням. Поки ж час іде, а зрушень на краще не помітно.

І тут – можливо, вперше – прозвучало вголос, що Рівчик може померти. І що тоді буде з мамою?

Відомо, що зазвичай про такі речі не кажуть. І не кажуть тому, що надія помирає останньою, і ще тому, що думки можуть матеріалізуватися (по-простому – щоб не накаркати). Казати не кажуть, а думати – думають, бо життя і смерть завжди ходять поруч. Але тут доречно ось про що запитати: а якби з рідним батьком таке трапилось, говорилося б про це? Чи мовчки чекали б результату? А потім уже думали б, що робити з мамою?

Хоча якщо згадати все, що знаємо про подібні обставини, то напевно, зізнаємося собі, що і про кровних рідних міркували тверезо, без сентиментів.

Ні, не тому заговорили, що Рівчик не рідний: він давно вже був рідний. А тому заговорили, що з Рівчиком Женя начебто цілком

самостійна, а залишся сама – велике питання. Вже давно дівчатка приїжджають, аби прибрати комуна, вимити вікна та навіть пил протерти – й на те здоров'я вже бракує.

Ось і прозвучало: комусь із трьох об'єднатися з мамою та Рівчиком, а там що буде, те буде. Одужає Рівчик – дуже добре, а якщо не судилося, то мамі не доведеться думати, що з нею буде. Начебто логічно. Єдине що – не дати Рівчику подумати, що його вже ховають.

І вибрали, кому з трьох із мамою жити, і придумали, як це обставити, ніби об'єднуватися не для мами з Рівчиком потрібно, а зовсім навпаки. І виглядало це на той час цілком природно – і Женя, і доньки жили в комуналках, а в комуналці, відомо, чужі люди не завжди рідні.

Час тоді був – продати-купити квартиру не можна, тільки обмінати. І рясніли стовпи та дошки оголошеннями – міняю, міняю, міняю... І знайшли обмін – рідкісний! Сім учасників – така ось комбінація! Це комусь сподобалася квартира на Гоголя з дев'яти кімнат...

Переїжджали Рівчик із Женею під кінець року, тривоги були вже іншого порядку. У Рівчика комуна в новому будинку, там і центральне опалення, і гаряча вода в душі над ванною. А в старих будинках зовсім не те. Тут і ванна не ванна, та й туалет на всіх один... Тож потрібно було встигнути до переїзду окремо влаштувати й туалет, і ванну, бо Рівчику прописані були спеціальні процедури. Нічого, встигли.

На новій квартирі ще одне відчуття пережив Рівчик – уперше ступив на власний балкон. Переступив поріг – і ти на вулиці.

Рівчик, який уже давно потихеньку звик не ходити на роботу, ніяк не міг, однак, звикнути проводити цілий день у чотирьох стінах. Він просив у Жені якихось доручень, якихось завдань – але скільки їх може бути? Він відвідував старих друзів, він частіше став бувати у старшої сестри – молодша вже пішла в інший світ, залишивши товаришкам по гуртожитку свою гордість – колекцію новенької постільної білизни... Часу в Рівчика однаково залишалось багато, і він приохотився до прогулянок. До прогулянок наодинці. А тут ще й балкон: переступив поріг – і вже на вулиці.

Легко уявити, як він стояв, спершись на холодне дерево поручнів, і просто дивився на машини, що проїжджали вниз узвозом, на дитячі візочки, що проїжджали під балконом у супроводі мам чи татусів, на голі гілки старого горіха – ось вони, тільки простягни руку... Не було в його житті свого балкона. Підвал був, перший поверх був, а коли потрапив на поверх третій, то в його кімнаті тільки вікно. Невелика начебто радість – балкон, не в балконі начебто щастя, але ось – життя начебто прожите, а такого простого задоволення, щоб не в гостях, а в себе вдома... Життя начебто прожите...

А життя справді добігало кінця.

Чим пахне весна? Вологою землею? Не прибитим у дощ пилом, а землею, що випускає вологе дихання... Уже ні-ні та й потягне майже забутим запахом вологої землі, весна ось-ось застукає у вікна, у двері, покличе назовні.

Ближче до весни затіяли на новій квартирі пофарбувати підлогу. Рівчик домовився із сестрою, що на цей час вони з Женею приїдуть пожити до неї в Лузанівці.

Ось там і стало Рівчику зле.

Викликали «швидку», пояснили, від чого він лікується, і Рівчика одразу ж повезли до обласної лікарні на селище Котовського. З ним поїхала племінниця, і тепер їздила туди щодня. Іноді з сином, але частіше сама. Поверталася, доповідала Жені, як і що, потім разом дзвонили, повідомляли іншим про новини. А новини були не в радість.

Ще раніше, коли хвороба тільки відкрилася, Рівчик одного разу, прийшовши від лікаря, сказав Жені: «Я приречений». Дивно було чути від нього це загалом книжкове слово – приречений. Дивно і страшно. Приречений. Невідворотність. І нічим заперечити.

Він помер на День космонавтики, який з радістю відзначали в Союзі. З обласної лікарні труну з Рівчиком везли на вантажній машині. Везли через його рідний Пересип, ходжений-переходжений, їджений-із'їджений. А з Лузанівки тією самою дорогою, повз Ярмаркову площу, повз Затокові провулки, через вулицю Церковну та Пересипський міст везли до центру Женю – на останнє побачення зі своєю молодістю.

Замість епілогу

Через рік ставили Рівчику пам'ятник. По чорному мармуру: «...Рувим Йосипович». А нижче – «Рівчеку від...». Але це помилка – Рівчеку! Плучек, Волчек – так, але Рівчек? Треба писати через «и». Як Вовчик, Санчик. І що тепер? Як то кажуть, що написано пером... А що вибито на камені – чим виправиш? Тільки робити заново... І вирішили букворіза пробачити й залишити з помилкою. Сказали, що Рівчик би теж пробачив.

Старопортофранківська, ріг Новорибної-Пантелеймонівської – це там закінчується центр і починається Молдаванка. Молдаванка, де всі все про всіх знають.

Хто? Рівчик? Він же мільйонер!

Рівчик мільйонер? Про що ви кажете!

У квартирі, звідки ховали Рівчика, багато чого змінилося – адже минуло стільки років... Змінювалися сусіди. Померла Женя. З УРСР вийшла просто Україна. Виросли онуки.

Багато що змінилося. А ось речі живуть довше, ніж люди. Стоїть, як і раніше, різьблена платтяна шафа, зроблена пересипським червонодеревником Петром Думчевим. Збереглася навіть простенька кухонна шафка, яка, щоправда, з кухні давно перемістилася на балкон, куди колись любив виходити Рівчик. Шафка тепер виконувала роль маленької комори-холодильника. Верхні шухлядки були начебто й не при справах, в одній валявся почорнілий від часу консервний ніж-ключ та брусок, на якому правив колись Рівчик свою бритву.

І якось після чергової сніжної зими наводили там лад і виявили в глибині шухлядки клейончастий начебто гаманець – а в ньому ощадкнижка на ім'я Рівчика. На якій поступово, потроху, накопичилася кругленька сума. Не мільйон, звісно, і навіть не сто тисяч, але на ті часи, коли жив Рівчик, – чимало.

А Женя, виходить, про книжку не знала! Інакше оформила б спадщину. І сестра Рівчика не знала. Тобто потай від усіх? Але не раптово ж помер, був час і подумати, і розпорядитися. Може, не повірив, що приречений, і не думав помирати? А якщо був готовий прийняти смерть, то що? Не знав, як розпорядитися?

Взагалі-то Рівчик за своїм характером не повинен був прагнути мати багато грошей. З іншого боку, якщо день приносив живу копійку, він від неї не мав відмовлятися. І ще. Рівчик не визнавав нахлібництва – він вважав, що кожен має сам заробляти свій хліб. От якщо важкі часи – це так, допомогти треба обов'язково. Тобто гроші Рівчика – це був свого роду благодійний фонд. У всіх усе добре – ну й добре, а от якщо щось трапиться, то допоможемо, а як же ж!

Так чи інакше, тільки не судилося зберегтися цьому благодійному фонду. Радянський Союз вибухнув разом із гаслом «Зберігайте гроші в ощадній касі!».

Фронтowa валіза Рівчика відповідно до «стандартів» свого часу має ручку із сиром'ятного ремінця, складеного вдвічі та прибитого цвяшками до корпусу. Її використовують для зберігання ялинкових іграшок – в очікуванні чергового Нового року.

